

М. В. КОВАЛЬ (Київ)

1941-й рік. Проблеми історичної пам'яті

Трагедія 1941 р. у контексті історіографічних переоцінок

І от вже 60! На табло невмолимого лічильника Історії — шістдесят років від початку найбуремнішої, найстрахітливішої і найвеличнійшої епопеї, назва котрій — Велика Вітчизняна війна проти фашизму. Якщо спробувати відповісти на запитання: як бачиться очима людини початку ХХІ віку визначальна особливість цього явища, то відповідь мусить бути короткою і водночас вичерпною: “доленосність”.

І дійсно, серед безлічі явищ тисячолітньої вітчизняної історії лише поодинокі істотно вплинули на її хід, кардинально визначивши долю народу та країни. Серед цих явищ найголовніша та найважливіша складова Другої світової війни — Велика Вітчизняна... Хоча віддалені наступними десятиріччями багато з подій війни нині бачаться вже не так чітко та рельєфно, як відразу по її закінченні, все ж головне не тільки не потьмяніло, а й продовжує випромінювати яскраве сяйво, що не підвладне атмосферним впливам часу: головним наслідком Другої світової та Великої Вітчизняної воєн було відвернення смертельної загрози не тільки для нашої Вітчизни та її народу, а й врятування від фашистського поневолення народів європейських країн, що змогли завдяки цьому стати на шлях економічного і соціального прогресу.

Та хоч народи Європи своїм комфортним благополуччям зобов'язані саме Червоній армії, що у жорнах радянсько-німецького фронту перемогла 75 % сил вермахту та його союзників, про рятівну роль у їх долі Радянського Союзу, як це не прикро, давно вже встигли забути. І відзначаючи нині славні ювілейні дати, пов'язані з боротьбою проти фашизму, прогресивна громадськість України не тільки віддає належне поколінню воєнної епохи, його беззавітній відданості Батьківщині, ратному і трудовому подвижництву, а й нагадує про вклад України у врятування процвітаючих нині країн Європи від сумної долі занедбаних провінцій нацистської імперії расизму. “А хто ж врятував Захід? Хто ж врятував Захід? І остаточно гинучу армію, якщо не ми?” — риторично вигукував О. Солженіцин, виступаючи по останкінському телебаченню. І далі: “А сьогодні ми чуємо на Заході голоси і насмішки, і підрахунки, і дослідження, щоб применшити наш вклад, применшити нашу роль, і взагалі говорять, що без Радянського Союзу могли б справитися. Подивився би, як би справилися без Радянського Союзу”¹.

Проте відзначення ювілейних дат Великої Вітчизняної війни не може зводитися лише до бездумної і безоглядної глорифікації, акцентації лише на подвигах та перемогах, як це практикувалося у радянські часи. Такі спрощені схеми не мають нічого спільного з історичною наукою і лише шкодять свідомому й адекватному сприйняттю справжньої, а не вигаданої історії всенародної епопеї.

Історичні умови сучасної України владно вимагають вироблення принципово нових засад у дослідженні та висвітленні вельми складних обставин, пов'язаних з виникненням і ходом війни між СРСР та Німеччиною. Без переглядів з наукових позицій усього масиву фактичного матеріалу, переосмислень висновків, оцінок і теоретичних узагальнень, без приведення у відповідність з історичною правдою і демократичними нор-

мами світосприйняття таких корінних питань, як справжні витoki війни та обставини, у яких вона почалася, причини розвалу фронтів та поразок кадрової армії, пояснення того, як могло бути допущено німецьку окупацію території СРСР, що дорівнювала території трьох таких країн, як Німеччина, і т. ін., грандіозна епоха Другої світової та Великої Вітчизняної воєн не зможе стати позитивним здобутком історичного досвіду нових поколінь народу України.

Лише за умови зваженого і об'єктивного висвітлення “незручних” тем і питань історії центральної події “жахливого століття” — Другої світової війни, за умови правдивого і чесного показу усього химерного переплетіння трагедії і подвигу, слави і безслав'я, смерті і безсмертя ця епоха стане зрозумілою і близькою нащадкам. І не слід боятися надуманих і лукавих посилок на те, що, мовляв, правдива історія шкодить вихованню молоді. Ні, саме гірка правда народної трагедії і героїзму, а не підсолodжена кривда здатна збуджувати й утверджувати щирі, а не фальшиві патріотичні почуття, добру, а не байдужу пам'ять, повагу, а не зневагу. Легендарне покоління воєнної епохи буде лише принижене сфальсифікованою історією. Воно заслужило кращої долі — бути ограньованим Істиною.

Чи готова сучасна українська історична наука до виконання такої місії — питання не просте. Зникнення жорстких обмежень проблематики та заборон на її неідеологізоване тлумачення спричинило появу фактора “розкутості” у творчості істориків. Розширення ж доступу до нововідкритих архівних першоджерел та ознайомлення з працями зарубіжних авторів мало наслідком невідворотний процес пошуку, переосмислення, спроб поглиблених висновків і збалансованих оцінок. Але не всі вітчизняні автори зуміли “вичавити з себе раба” і вийти на рівень деідеологізованої демократичної історіографії. З кінця 80-х рр. триває процес самодіяльного перенавчання вітчизняних істориків, засвоєння норм цивілізованої історіографії, загальнодемократичних засад авторської культури і простих, зокрема, істин: як слід і як не слід писати праці з історичної проблематики. Завдання полягає і в тому, щоб усвідомити, що справді демократична історіографія, позбавлена огріхів кон'юнктури, — ознака західноєвропейського суспільства. Увійти до Європи з тоталітаризованою історичною наукою Україні не вдасться. Саме “стан здоров'я” історіографії, як і засобів масової інформації, є тим лакмусовим папірцем, за яким визначатимуть рівень “європейської дозрілості” України.

Але треба визнати: процес становлення нової історіографії наштовхується на різні перешкоди як об'єктивні, так і суб'єктивні. І все ж за останнє десятиріччя в Україні з'явилися, щоправда у зародковому вигляді, різні історичні школи, доктрини, напрями. При цьому головна суперечність у становленні нової вітчизняної історіографії полягає у тому, що значна частина дослідників ніяк не відвикне від озирання на ідеологічні стереотипи, як минулі, так і новонадбані. Інших — дезорієнтує, пригнічує як дослідників відсутність “директивних настанов” і “вішок”. Ще хтось у пошуках орієнтирів без особливих вагань озброюється сумнівними, нерідко навіть антинауковими судженнями або стає на кон'юнктурно-угодовські позиції в інтерпретації фактів. Взагалі, зацикленість на історико-політичних забобонах подекуди спричиняє курйозні ситуації, що викликає відповідну реакцію у суспільстві. Таким нонсенсом прозвучала вимога національно-патріотичних кіл скасувати свято Перемоги над фашизмом, що висувалася ними водночас із закликами офіційно визнати ОУН і УПА учасниками війни проти фашистської Німеччини.

Історики-авангардисти, в свою чергу, піддаючи критичному аналізу відомі події, переглядають їхні оцінки з метою очищення “авдієвих ста-

ень” історичної науки, нерідко забувають, констатуючи складні та хворобливі явища історії, пояснювати їх з об'єктивістських позицій, розкривати витоки і причини. Не дуже дбаючи про оновлення наукового інструментарію та збагачення праць з історії новими фактами, дехто зупинився на описі подій і явищ у книгах та статтях 60—70-х рр., вважаючи їх найвищим досягненням історіографії. Не заперечуючи певні здобутки істориків радянського періоду (патріотичне забарвлення, акцент на героїку тощо), було б наївним вважати, що їхні праці зможуть задовольнити сучасного “шукача правди історії”. І коли ставиться питання про необхідність засвоєння “уроків історії”, то не слід при цьому забувати, що ці уроки зможуть дати користь лише тоді, коли історичні праці відзначатимуться об'єктивністю, правдивістю, чесністю викладу фактичного матеріалу та науковістю оцінок.

І в цьому контексті історія Другої світової і Великої Вітчизняної воєн — невичерпне джерело пізнання не тільки незмірної величі духу, звитяжної вдачі народу-переможця, а й неймовірно складних соціально-політичних процесів та колізій, що визначили шляхи поступу його на наступні десятиліття років. Вирішальний вклад російського, українського, білоруського та інших народів у розгром фашистського агресора, як і найбільші жертви, принесені ними на Вівтар Перемоги, не підлягають забуттю, хоч й уразливі для політичної кон'юнктури. Особливий і водночас вельми загострений, навіть хворобливий, інтерес до Другої світової і Великої Вітчизняної воєн збуджується під час кризових смуг, переломних ситуацій у суспільному розвитку, коли народна пам'ять у доленосних подіях минулого намагається відшукати відповіді на виклики сучасності.

Висловлюючись новонабутою лексикою, “банк” історичної пам'яті, зорієнтований на центральну подію ХХ ст. — Другу світову війну, містить відомості про найвищі здобутки українського народу-звитяжця в захисті Вітчизни, створенні передумов її прийдешньої державної незалежності, а отже, є впливовим фактором, що здатний зміцнювати обороноспроможність країни. Потенціал цього банку сприяє вирішенню конкретних завдань Збройних сил, зміцненню зв'язків різних поколінь захисників Вітчизни. Нарешті, історія боротьби проти найлютішого ворога усього людства — німецького фашизму, вклад українського народу у визволення демократичних європейських країн від перетворення на гітлерівську “нову Європу”, поповнивши скарбівню духовних цінностей, дає можливість сформулювати національну ідею України в ХХІ ст.

Новим надбанням істориків є тлумачення історичних подій, запозичені з праць зарубіжних авторів. І це, безумовно, позитивне явище, оскільки сприяє збагаченню теоретичної бази історіографії, розширенню її оціночного діапазону. Та, на жаль, подекуди міркування і висновки зарубіжних дослідників засвоюються як істина в останній інстанції, як колишні директивні вказівки і, некритично сприйняті, механічно переносяться до вітчизняних праць. Особливо це характерне для засобів масової інформації. І слід визнати, що в процеси переоцінок важливих подій і явищ Другої світової війни (Московська та Сталінградська битви, вклад союзників СРСР у розгром третього рейху, партизанський рух на окупованій території тощо) іноді вносяться істотні елементи ділетантизму або легковагості, перебільшень чи недооцінок, судження, відірвані від фактографічної бази, не підтверджені науковим шляхом.

Відзначаючи 60-річчя початку найтяжчої з воєн, котрі будь-коли вела наша Вітчизна, знову доводиться звертатися не лише до світової пам'яті жертв, до уславлення її героїв, а й до так і не з'ясованих свого часу тем і питань, що найважче піддаються осягненню: як же могло статися, а точ-

ніше: як могло бути допущено таку рукотворну катастрофу неосяжних масштабів, як безперешкодне, по суті, вторгнення армії іноземного загарбника, розвал кадрової радянської армії, і як наслідок — багатомільйонні жертви, спустошення 1800 кв. км території, де проживало до війни 88 млн чоловік.

Цілком очевидно, що тут мали місце певні історичні передумови. Склалася навіть свого роду сумна історична “традиція”. Росія мало не всі свої війни починала з невдач і поразок. А на початку ХХ ст. Російська імперія брала участь у двох великих війнах — з Японією і у Першій світовій. І обидві почалися вкрай несприятливо для неї. Чи є спільні причини цих невдач? Думається, є. У чому ж вони полягали? Не заглиблюючись у цю тему, можна все ж помітити у всіх випадках погану організаційну готовність до ведення війни як збройних сил, так і суспільства.

У 1941 р. до цього “постійно діючого фактора” долучилися нові: розкол суспільства як наслідок більшовицьких експериментів в економічній, соціальній та національній сферах, зовнішньополітичні прорахунки уряду СРСР, непідготовленість воєнно-економічної бази до “великої війни” та ін.

У радянській же історіографії для пояснення причин поразки 1941 р. знаходилися лише дві причини, на яких педалізували історики: репресії серед командного складу в 1937 р. і раптовий нібито напад Німеччини.

З початком фашистського нашествия далось взнаки і незнання, по суті, радянським населенням справжніх цілей, з котрими вторглася німецька армія. Чимало людей, незадоволених сталінським режимом, раділи близькому приходу фашистів як визволителів від “жахів більшовизму”, навіть не підозрюючи, що справжні жахи — попереду. Збиті з пантелику залякуваннями радянської пропаганди, що, мовляв, Гітлер збирається відновити владу царя і поміщиків, люди не повірили вже й правдивому: що завойовники прийшли з метою знищити їх як расу, перетворити на рабів, на сміття.

Радянсько-німецький пакт 1939 р. у світлі нових бачень

Чи не центральною темою історичних розвідок, присвячених подіям 1941 р., є тема зовнішньої та внутрішньої політики Радянського Союзу у найскладніший період його існування — в кінці 30-х — на початку 40-х рр. А оскільки диктатор з необмеженою владою, Й. Сталін самовладно взяв на себе вирішення найсуттєвіших, найвідповідальніших, справді доленосних для країни і народу питань, то, з'ясовуючи витоки трагедії 1941 р., доводиться звертатись у першу чергу до оцінок вчинків цієї особи. На підставі опублікованих в останнє десятиріччя документальних джерел та вірогідних свідчень з'ясовується зовсім інша картина порівняно з тією, що подавалася в радянській історичній літературі. Зрозумілим стає таке: прикриваючись марксистською фразеологією і від імені комуністичної партії, вождь впроваджував у життя ту політичну лінію, котра відповідала його особистим уподобанням та поглядам.

Насправді “великий миролюбець” Сталін мало не відразу після приходу Гітлера до влади у Німеччині почав шукати порозуміння з ним на ґрунті спільних ворожих настроїв щодо Англії та Франції. Нині є певні підстави твердити із значною мірою ймовірності, що заради майбутнього союзу з рейхом Сталін пішов навіть на знищення у 1937—1938 рр. вищого прошарку керівництва Червоною армією. В усякому разі є незаперечним те, що першими з воєначальників, на кого обрушилися репресії (Тухачевський, Якір, Уборевич та ін.), були люди антинімецьких настроїв. О. Бармін, колишній посол СРСР у Греції, а до того досить впливовий урядо-

вещь, вхожий до московського політичного істеблішменту, заявив: “Ста-лін знав, що Тухачевський та інші радянські воєначальники були непри-миримими противниками нацистської Німеччини і виступали за єдиний фронт із західними демократіями проти Гітлера. Щоб укласти союз з Гіт-лером, він мусив усунути їх”². На підтвердження своєї версії О. Бармін наводить, зокрема, цитату з статті московського кореспондента німецької впливової газети “Франкфуртер цайтунг” від 29 серпня 1939 р., яка називається “З передісторії німецько-радянського пакту”: “Усунення з сус-пільного життя верхнього прошарку, який називався “троцькістським”, а він був усунений саме з цієї причини, було, без сумніву, вельми суттєвим фактором у досягненні взаєморозуміння між Радянським Союзом і Німеч-чиною”. Підтвердження знаходимо в такій вельми компетентній особі, як шеф управління шпівонажу та диверсій Головного імперського управління безпеки рейху бригаденфюрера СС В. Шелленберга. У його мемуарах “Секретная служба Гитлера” (К., 1991) на стор. 26 читаємо: “...Справа маршала Тухачевського стала прелюдією зближення Гітлера зі Сталіним”.

Слід, однак, зауважити, що патологічний антикомуніст Гітлер досить довго утримувався від прямих контактів з кремлівським керівництвом. Та зрештою змушений був піти на це з огляду на необхідність забезпечити підтримку СРСР у польській кампанії. У ході тривалих таємних перегово-рів з'ясувалося, що, крім готовності “здати Польщу”, СРСР бажає стати постачальником необхідних рейху для ведення світової війни стратегічних сировини та матеріалів, а також продовольства. Щодо Радянського Сою-зу, то як компенсацію за “дружню підтримку” Гітлера він здобув нагоду розширити свій західний кордон аж до меж станом на 1913 р.

Що цікаво: Сталін був одноосібним конструктором нових радянсь-ко-німецьких відносин. Єдиний утаємничений в проект і хто брав у ньому суто виконавську участь, був В. Молотов, “права рука” Сталіна. Тут відіграла свою роль сталінська маніакальна підозрілість — навіть члени політбюро ЦК ВКП(б) дізналися про укладення радянсько-німецького пакту... з повідомлення по радіо 23 серпня 1939 р.

Доводиться констатувати: прихильники препарованої за сталінськими ідеологічними засадами історії світової війни однозначно ігнорують доку-ментальний бік справи. Показовим є ставлення до одного з ключових мо-ментів розв'язання Другої світової війни, а відтак і агресії Німеччини проти СРСР — до формування радянсько-німецького альянсу. Не бажаючи помі-чати ні того, що оригінали (!) таємних протоколів (російською мовою) до радянсько-німецьких договорів 1939 р. вже кілька років як знайдено в од-ному з сейфів колишнього генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачо-ва, про що спеціально повідомлено в московській пресі, ні документів, свідчень, тлумачень і оцінок, опублікованих у новітніх працях провідних іс-ториків-фахівців (Л. Безименського, Г. Городецького, А. Якушевського, М. Мельтюхова та ін.), спадкоємці сталінізму навмисне чи несвідомо нама-гаються (втім, найчастіше безуспішно) ввести в оману громадськість ма-ніпулюванням застарілою і недостовірною інформацією, примітивними су-дженнями, аби будь-що виправдати свого кумира, подати збанкрутілу ста-лінсько-молотовську зовнішню політику напередодні світової війни як ви-нятково миролюбну, мало не альтруїстичну, як еталон дипломатії. Вкрай сумнівні договір від 28 вересня 1939 р., воєнна, торговельно-кредитна уго-ди, таємні територіальні домовленості, через які СРСР став чи не союзни-ком третього рейху, країни, яка розв'язала війну в Європі, подаються цими авторами як такі, що мали виключно благородну мету — відвернення війни.

Безумовно, було б несправедливістю взагалі заперечувати право й обов'язок уряду СРСР опікуватися у дуже складній міжнародній обстано-

вці безпекою своєї країни, укласти з цією метою необхідні договори й угоди. Слід враховувати, що Англія, а також і Франція прагнули каналізувати гітлерівську агресію у бік СРСР. Ні хто інший, як У. Черчілль визнав: “Я хотів би бачити німецьку армію у могилі, а Росію — на операційному столі”³. У свою чергу, Сталін прагнув перевести рейки фашистської агресії на своїх недругів. Тут, здається, все ясно. Але хіба можна заперечувати, що в цій грі Сталін вийшов за межі дозволеного у відносинах з нацистським фюрером, котрий брутально розв’язав агресію на європейському континенті. Як стало відомо з нововідкритих документів, у кінці вересня 1939 р., під час переговорів з Ріббентропом у Москві Сталін сказав йому, що коли Німеччині “буде погано”, СРСР прийде їй на допомогу і візьме участь у військових операціях на боці рейху. Адже Радянський Союз заінтересований у сильній Німеччині і не допустить її поразки. У Берліні не повірили у такий поворот і доручили послу в Москві Шуленбургу звіритися з стенограмою, чи дійсно це так⁴. Вкрай ризиковані зовнішньополітичні маневрування Сталіна нагадують той випадок, коли “добрими намірами второвується дорога в пекло”. Виправдані кроки затьмарені вкрай сумнівними одноосібними діями Сталіна, цілком свідомо спрямованими (і це як до укладення договору про ненапад, так і після цього) на політичне зближення з Гітлером й нацистським режимом з метою досягнення стратегічних переваг у вигляді територіального приросту й поділу Європи на сфери впливу.

Як нам уявляється, немає потреби “ломитися у відчинені двері”, доводячи доцільність укладення радянсько-німецького пакту про ненапад. Сам по собі цей договір, крім того, що сприяв, і це загально визнано, нападам Німеччини на Польщу, безпосередньої шкоди СРСР начебто не завдавав, як, втім, і не відвертав гітлерівської агресії проти Радянського Союзу, оскільки у Німеччині, і це також загально відомо, у 1939—1940 рр. об’єктивно не було для цього умов. Адже щоб напасти на СРСР, треба було попередньо Німеччині завоювати й відповідно освоїти територію країни, що їх розділяла, — Польщі. А Червона армія за цей час мала б можливість підготуватися до відсічі, спираючись на два десятки укріплених районів потужної “лінії Сталіна” на старому кордоні. Після укладення пакту і розгрому Польщі такої можливості вже не було. Більше того, Червона армія почала втрачати почуття пильності, здатність підвищеної готовності до захисту країни. Натомість посилювалися прояви благодущності, недисциплінованості, пияцтва, недбальства. Наслідком було поширення аварійності і травматизму у військах. Подібними фактами рясніють документи з нововідкритих фондів архівосховищ.

Отже, хочемо чи ні, але доводиться констатувати істинний стан речей: пакт реалізував себе лише в одному аспекті — він “вмикав зелене світло” на загальне зближення СРСР з Німеччиною. І якщо СРСР ніякої відчутної користі від пакту не мав, то Гітлеру, Німеччині завдяки сумлінному виконанню Сталіним усіх домовленостей вдалося добре підготуватися до війни проти Радянського Союзу. Іронією звучить сьогодні підсумкова оцінка В. Молотовим “вкладу” Сталіна в радянсько-німецькі відносини, зроблена на IV сесії Верховної Ради СРСР під бурхливу овацію депутатів: “Укладення німецько-радянського договору про ненапад свідчить про те, що історичне передбачення т. Сталіна блискуче справдилося”⁵. Зовсім іншу оцінку “історичних передбачень” вождя ми знаходимо у маршала Г. Жукова: “Втрата почуття пильності привела Й. В. Сталіна до неправильної оцінки воєнно-політичної обстановки, неправильних заходів та рішень з питань оборони країни і до певної міри дезорієнтувала радянське військово-стратегічне керівництво”⁶.

І справді так, укладення “мирного договору” з Німеччиною і припинення антифашистської роботи в СРСР створило у цілому в країні атмосферу заспокоєння і розслаблення, ілюзію того, що загроза війни відступила. У неопублікованих свого часу спогадах маршала Г. К. Жукова можна знайти недвозначні нарікання на те, що Сталін та його оточення “прогавили приховану підготовку другої сторони до війни”, “сліпо вірили віроломному Гітлеру”. Він пише відверто, по-жуковськи: “Щодо підготовки країни у цілому до великої війни, треба сказати, що уряд згаяв час... Сталін, Молотов та інші провідні члени Політбюро продовжували вірити в те, що в нас попереду досить часу, аби провести необхідні заходи по обороні країни”⁷.

Спеціально зупинившись на історії радянсько-німецьких відносин в роки передвоєнної кризи і на початку Другої світової війни, ставимо метою звернути увагу на такий нонсенс: у намаганнях реабілітувати фальшиву зовнішню й суперечливу, м'яко кажучи, внутрішню політику диктатора, сталіністи не залишають ніяких шансів для скільки-небудь прийнятнього пояснення катастрофічних подій 1941—1942 рр. Реабілітуючи одноосібне правління Сталіна, його прихильники не помічають, що тим самим перекладають тягар провини на суспільний лад, змикаючись у цьому з критиками соціалістичної системи. Наша ж версія цієї ситуації така: соціалістичний лад в СРСР навіть при його недосконалоості та хибках у наступних подіях, під час Великої Вітчизняної війни, зумів, зрештою, нейтралізувати й виправити вади сталінського диктаторського режиму.

Гітлер: “Мені потрібна Україна”

Серед проблем, що їх заново доводиться вирішувати сучасній історіографії, як це не дивно, опинилося, здавалося б, давно вже вирішене питання: які ж цілі ставив Гітлер та його партія у війні проти СРСР? До останнього часу у світовій історіографії щодо цього ніяких розбіжностей не було. Вона керувалася незаперечним й однозначним вердиктом Міжнародного військового трибуналу у Нюрнберзі. Ні в кого з учасників цього Суду народів не викликали жодного сумніву цілі фашистського агресора щодо Радянського Союзу. Заступник головного обвинувача від США С. Олдерман заявив: “Переважаючий мотив нацистської політики, який визначив різні причини, що викликали рішення напасти на Радянський Союз, може бути схарактеризований як традиційне нацистське прагнення до експансії на Схід за рахунок СРСР”⁸.

Та ще переконливіше говорив про те, що збирається робити в СРСР, сам фюрер. Розвиваючи в ораторському екстазі свою основоположну ідею здобуття життєвого простору для Німеччини на сході, він у січні 1941 р. у виступі перед вищими чинами збройних сил рейху подавав війну проти Радянського Союзу як вирішення усіх проблем Німеччини, як передумову її прориву до світового панування: “Величезні простори Росії таять у собі незліченні багатства. Німеччині слід було б встановити над цими просторами свою політичну й економічну владу... і тоді вже ніхто не був би в силах її перемогти”⁹.

Глобальне завдання розгрому СРСР містило в собі як складові: по-перше, викоренення комунізму в усіх його проявах; по-друге, максимальне знищення євреїв; по-третє, боротьбу проти слов'янства як неповноцінної людності, яка стоїть на заваді німецької вищої раси, що покликана панувати в усьому світі, по-четверте, колонізація захопленої території. Кровожерливі “ідеї” Гітлера підхоплювали й розвивали його підлеглі. Ось що говорив у своєму виступі у Штеттіні в липні 1941 р. рейхсфюрер СС Гімлер: “... Війна з Росією — це не тільки протистояння двох непри-

миренних ідеологій, це ще й смертельний двобій рас. Ми кинули на чашу вагів світоглядні цінності націонал-соціалізму, наш світ, наш спосіб життя оплачені дорогоцінною нордичною кров'ю... На іншій чаші вагів — 180-мільйонний народ, потворна суміш рас і народностей з важкими для вимови людською мовою назвами й настільки відштовхуючою зовнішністю, що тільки за одне це усіх їх можна з чистою совістю розстріляти”¹⁰. Це безпрецедентна за людоненависністю промова була схована в архівах СС. Лише нещодавно її виявив і обнародував британський історик Н. Уорвол у своїй праці “Війська СС. Кривавий слід”.

Грунтуючись на таких висловлюваннях нацистських ватажків, у зарубіжній літературі цілі Гітлера у війні проти СРСР зведено до “знищення більшовиків та євреїв”. Ця точка зору проникла навіть в офіційну німецьку історіографію. Нещодавно доктор Ю. Ферстер прийшов до висновку, що “Гітлер побажав перетворити війну в Росії на знищення більшовиків та євреїв”¹¹. Інший автор, англійський дослідник Л. Дейтон безапеляційно пише: “Незважаючи на розпаткування нацистів про “життєвий простір” на Сході, німецькі армії вторглися в Радянський Союз тільки тому, що Гітлер і СС жадали знищити усіх євреїв та більшовиків”¹². Цю тезу Дейтон вважає такою, що не потребує додаткових доказів.

Тим часом факти свідчать: фюрер ані на йоту не відмовився від своїх експансіоністських замірів та переконань, що Німеччина мусить виживати за рахунок Сходу, викладених у його програмному опусі “Майн кампф”. А в планах східної експансії та колонізації першорядне місце, і на цьому слід наголосити, належало Україні. З давніх давен виношувана будівничими великонімецької імперії мрія здобути близьку і зручну колонію у Європі (“німецьку Індію”) на початок Першої світової війни оформилася у “східну доктрину” — експансіоністсько-колонізаторський курс — новітнє втілення давньої програми “Дранг нах остен”.

І чимдалі Гітлер втягувався у війну за світове панування, тим більш очевидною ставала необхідність здобуття для рейху багатющої “української комори”, що мусила забезпечити безперебійне постачання стратегічних матеріалів та сировини, а також продовольства. Коли вже після початку Другої світової війни та укладення пакту з СРСР, який відкривав лінію постачання необхідних Німеччині матеріалів та продовольства, з'ясувалося, що через британську блокаду становище залишається кризовим, в урядових колах рейху майже відкрито заговорили про необхідність у будь-який спосіб здобути Україну. У розмові з представником Ліги Націй Карлом Якобом Буркгардом Гітлер відверто заявив: “Мені потрібна Україна, щоб нас знову не заморили голодом, як в останній війні”¹³. Ту ж думку майже одночасно висловила й “друга людина” в рейху Герінг під час зустрічі з американським дипломатом Мессерсмітом. “Нас більш за все й передусім цікавить Україна”, — щиро визнав він¹⁴.

Напередодні німецької агресії проти СРСР у повідомленнях з Берліна резидентів радянської розвідки дедалі частіше фігурує українська тема. Один з листів посла СРСР у Німеччині В. Деканозова до наркома закордонних справ В. Молотова майже повністю присвячений ставленню німецького уряду до “українського питання”. Посол, зокрема, наголошує, що у Берліні активізувалися чутки щодо “оренди України” Німеччиною на 99 років. “Майже на всіх картах Європи останнього видання Україну відділено від решти території Радянського Союзу пунктиром або жирною прикордонною рисою. Усіляко підкреслюється, що Німеччина і Європа не можуть жити без “надійного забезпечення” продовольчими ресурсами України”, — говорилося у листі Деканозова, датованому 4 червня 1941 р.¹⁵ В іншій шифротелеграмі В. Деканозова до Москви з особливою тривогою

повідомлялося, що на 1941 р. у Німеччині утворився загрозуючий дефіцит продовольства, і єдиний вихід уряд Гітлера вбачає у поповненні продовольчих ресурсів за рахунок України. У телеграмі, зокрема, наведено такі вирази, що звучать в урядових колах: “Потрібна окупація України”, “Україна скоро буде німецькою” тощо ¹⁶.

Та сама тема фігурує і в агентурних повідомленнях розвідки НКДБ. У травні 1941 р. нарком держбезпеки СРСР В. Меркулов направив на ім'я Сталіна, Молотова і Тимошенка повідомлення із Берліна від агента “Франкфутера” (К. Ейкор). У ньому говорилося: “Хлібні запаси Німеччини на осінь будуть вичерпані. Новий врожай не зможе забезпечити споживання 1942 року. Тому розробляються плани операції проти СРСР з метою відторгнення України” ¹⁷.

У даному контексті цікаво буде нагадати, що план “Барбаросса” у первісному вигляді своїм вістрям був націлений саме на Україну. Розробник цього варіанта знавець півдня СРСР генерал Е. Маркс згідно з планами нацистського керівництва передбачив головний удар в напрямі України з метою першочергового оволодіння Донбасом і продовольчою базою. Можливо, саме тому Сталін, маючи відповідну інформацію, дав вказівку основну увагу в оборонних планах приділити території України. У наступному варіанті плану “Барбаросса” Гітлер наказав центр ваги удару перенести на північ від Прип'ятських болот (хоча Донбас продовжував фігурувати як мета першочергового значення).

Далі передбачалося, що геостратегічне положення України як найзручнішого виходу з Європи у Закавказзя та на Близький Схід і далі буде використано для проходу ударного угруповання до бакинської нафти, а відтак через Іран і Афганістан — в Індію, із здобуттям якої, вважалося, Англія визнає себе переможеною. Світове панування “тисячолітнього німецького рейху” стане реальністю.

Але “український фактор” у нацистських агресивних планах щодо СРСР цим не вичерпувався. Поклавши пожадливе око на Україну, Гітлер вирішив за її рахунок зміцнити блок фашистських держав. Українськими землями передбачалося розрахуватися за участь у “східному поході” з Румунією, якій було обіцяно південь України, і Угорщиною, що претендувала на Закарпаття.

Не можна не помітити і того, що саме меркантильний інтерес до “українського питання” напередодні нападу на СРСР активізував увагу нацистських керівних кіл та спецслужб до української еміграції у Німеччині та Польщі. На відміну від Гітлера, Герінга та Гімmlера, спеціаліст в “російських справах” Розенберг, який ніколи не відігравав роль “першої скрипки” у державних справах, наче мимохідь пообіцяв близьким до нього діячам Організації українських націоналістів “створити якесь українське державницьке утворення”. Ця фраза чомусь була сприйнята всерйоз як мало не гарантована обіцянка “великого рейху” і у дальшому спричинила великі ускладнення у відносинах націоналістів з нацистами.

Отже, хоча Гітлер був людиною з імпульсивним, непередбачуваним характером, та головної мети життя, викладеної у сповіді “Майн кампф” на початку своєї карколомної кар'єри, дотримувався свято. Війна за життєвий простір німецької нації — це війна проти Росії, СРСР, тотальна війна за знищення їх життєвої сили, насамперед політичного прошарку — “юдобільшовиків”. Хочемо чи ні, а доведеться визнати: в експансіоністській концепції гітлеризму саме досягненню економічних здобутків, здатних врятувати Німеччину, віддавався пріоритет.

Міф про превентивну війну Гітлера

До вирішення проблеми, що завдавала найбільший головний біль фюрерові, — “усунення з географічної карти світу Радянського Союзу”, — він приступив негайно після подолання проміжних перешкод — здійснення “бліцкригу” у Польщі та Західній Європі. Відтоді як у липні 1940 р., через місяць після капітуляції найбільшого противника на європейському континенті — Франції, Гітлер прийняв рішення про напад на СРСР, всі його дії так чи інакше були спрямовані на підготовку до “східного походу”. А спирався він на найефективнішу воєнну економіку та армію, про яку сам казав: “Для німецького солдата немає нічого неможливого”.

І хоча, здавалося б, це рішення, що логічно випливало з самої суті нацизму, не потребує додаткових тлумачень, все ж його часто у західній літературі називають “сліпим”, “загадковим”, “таким, що не піддається раціональному поясненню” тощо. Ось як визначав це фатальне для долі Німеччини та його особи рішення сам фюрер у своєму заповіті: “За час війни, — пише він, — мені не доводилося приймати більш важкого рішення, аніж про наступ на Росію”. І далі: “Щоб примусити англійців здатись, щоб примусити їх укласти мир, треба було, відповідно, у них забрати надію, протиставити нам на континенті противника нашого рангу, тобто Червону армію. У нас не було вибору, це було для нас незаперечною необхідністю — усунути російську фігуру з європейської шахової дошки...”¹⁸.

За вказівкою Гітлера з липня 1940 р. в генеральному штабі почалася розробка плану швидкого завоювання СРСР — “Барбаросса”. У його основу були покладені такі настанови фюрера: “Початок — травень 1941 р., тривалість кампанії — п’ять місяців, мета — знищення життєвої сили Росії”¹⁹. 18 грудня 1940 р. Гітлер підписав директиву щодо плану “Барбаросса” (№21). Однією з головних цілей наступу було визначено захоплення України. Цьому мав передувати розгром основної маси радянських військ, розташованих у західній частині СРСР. Передбачалося, що його блискавичною поразкою буде усунуто основну перешкоду у реалізації геостратегічних задумів Гітлера щодо здобуття світового панування. Головний сенс “блискавичної війни” полягав у тому, що Радянський Союз загине до переможного завершення війни проти Англії. Більше того, поразка СРСР ставала передумовою краху Британської імперії.

Із затвердженням плану “Барбаросса” лічильник безпосередньої підготовки агресії було ввімкнено. Дні й тижні, які він відрховував, були цілковито підпорядковані головному — нищівному розгрому Німеччиною свого “майже союзника” — СРСР. Короткий календар першочергових заходів гітлерівського “Дранг нах остен”: 31 січня 1941 р. віддано директиву щодо стратегічного розгортання військ на східній території Польщі (ця місцевість діставала кодову назву “район Вінтер”); 15 лютого генерал-фельдмаршал Кейтель підписав розпорядження про дезінформаційні та маскувальні заходи у місцях зосередження військ “армії вторгнення”; 24 березня з тією ж метою віддано наказ про спорудження бутафорних укріплень вздовж кордону з СРСР. 24 квітня починаються заходи щодо імітації висадки на Британські острови з метою введення в оману радянського керівництва; 23 травня шеф головного управління імперської безпеки інформує відповідні служби та підрозділи про необхідність після початку бойових дій першочергового знищення “усіх євреїв, усіх неповноцінних азіатів, усіх комуністичних функціонерів, циган”; у той же день ставкою фюрера затверджено часовий графік операції “Барбаросса”; 10 червня війська починають зосереджуватися на висхідних позиціях; 14 червня (у цей день — от де збіг! — у Москві опубліковане сумнозвісне повідомлення

ТАРС, що про напад Німеччини на СРСР не може бути й мови) на нараді у фюрера заслухано доповіді командувачів військами груп “Північ”, “Центр”, “Південь” “армії вторгнення”, після чого Гітлер віддав наказ про призначення нападу 22 червня о 3 годині за середньоєвропейським часом за сигналом “Дортмунд”; 21 червня о 20.00 у війська, розташовані упритул до радянського кордону, надійшли й були негайно відкриті спеціальні контейнери з наперед заготовленими таємними інструкціями та директивами і наказом фюрера, у якому вперше “відкритим текстом” містилося посилення на загрозу з боку Радянського Союзу та необхідність превентивної війни. Проміжки між цими заходами було заповнено метушливими діями Гітлера і Геббельса, аби створити відповідний морально-політичний настрій у генералів, політиків та дипломатів. При цьому СРСР зображувався як “більшовицька пустеля”, “азіатська загроза усій Європі”, “скупчення слов'янського сімейства кроликів”, а його збройні сили — як “глиняний колос без голови”. Особливу увагу було приділено обґрунтуванню необхідності превентивного збройного виступу проти СРСР, що нібито загрожує рейху.

В останнє десятиріччя ХХ ст. в обстановці глобальних змін у Східній Європі: розпадом СРСР як однієї з двох супердержав-претендентів на світову гегемонію, утворенням об'єднаної могутньої Німеччини, що успішно претендує на лідерство на європейському континенті і де поживилися реваншистські настрої, виринула на поверхню у вигляді історико-політичного казусу давня, навіть уже було призабута версія, вигадана Гітлером, щодо необхідності упереджувальної війни проти СРСР. У ролі “реаніматора” цієї гітлерівської байки виступив автор з неординарною біографією та амбіціями Володимир Резун, який обрав гучний псевдонім “Суворов”. До речі, нещодавно в інтерв'ю з журналістом М. Дейчем без тіні сором'язливості цей спадкоємець Гітлера заявив: “Я відчуваю себе переможцем, відчуваю себе Суворовим”²⁰. Його сурогатні опуси “Криголам”, “День М” та інші, розраховані на обивателів, далеких від справжніх історичних знань, ставлять метою “пробити”, протягти штучно сконструйовану фальшиву версію витоку вселенської трагедії, що обрушилася на наш народ, перекласти провину зі справжніх паліїв війни на їхню жертву.

Легковажні і поверхові книжки Суворова неодноразово піддавалися ґрунтовній та справедливій критиці і у Росії, де їх перевидано великими тиражами як ходовий товар, і в Україні (див.: Коваль М. В. Україна в Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах (1939—1945 рр.). — К., 1999). У цих виступах зверталася увага на те, що автор не використовує першоджерел, оригінальних документів, а суціль поклався на сумнівну з наукової точки зору літературу застійних часів, особливо на мемуари сталінських генералів, написані, по суті, літзаписувачами “Воениздата”, за певними трафаретами і, на жаль, за окремими винятками, далекі від історичної правди. До того ж, і цей сурогатний матеріал Суворов препарує як заманеться. Під якими б ракурсами не розглядалася версія Суворова та його одноподумців, — жоден не витримав випробування на достовірність.

Оскільки автора даної статті лімітують її розміри, та й тема потребує спеціального розгляду, зупинимось лише на одному з її аспектів — на ставленні до необхідності превентивної війни щодо СРСР з боку німецького генералітету. Наголосимо: цей аспект геть відсутній у працях В. Суворова. І не даремно. Не вигідний він Суворову.

Допитливий читач не може не запитати: а як же сприйняли представники вищого військового керівництва рейху наказ Гітлера готуватися до війни проти Радянського Союзу? Ще раз підкреслимо: інформацію про це

почерпнуто із зарубіжних літературних джерел. Зібрана докупи, вона не залишає від версії Суворова каменя на камені.

Так от. Довідавшись про плани Гітлера напасти на СРСР, його воєначальники буквально сполошилися: адже, на їхню думку, для цього не було жодних підстав. У середині 1940 р., коли Гітлер заявив про свій намір, німецько-радянські відносини розвивалися по висхідній, і що головне: СРСР безперервно постачав воюючій Німеччині згідно з торговельно-кредитною угодою колосальні партії воєнно-стратегічних матеріалів та продовольства, допомагаючи цим подолати британську блокаду (а заразом готувати нищівну війну проти Радянського Союзу).

Перший, хто почув гітлерову новину, став генерал-полковник А. Йодль, який за посадою начальника оперативного відділу Верховного командування вермахту був найбільш поінформований щодо стану та планів збройних сил дійсних і можливих противників Німеччини. Вражений від почутого, генерал зібрав у свій штабний вагон, що стояв у Комп'єні, найближчих співробітників. Обійшовши купе і ретельно перевіrivши усі вікна та двері, він таємничо повідомив, що фюрер вирішив “раз і назавжди” урятувати світ від більшовизму. Слова Йодля, який був настроєний скептично щодо наміру Гітлера і не приховував цього, справили на присутніх “електризуючу дію”. У відповідь на протести підлеглих він мовив: “Фюрер боїться, що після перемоги над Англією настрій німецького народу не дозволить йому почати війну з Росією”. Побачивши, що протести продовжуються, Йодль припинив їх, сказавши: “Панове, це не тема для обговорення, а воля фюрера”²¹.

Навівши цей факт у своїй книзі “Друга світова. Помилки, промахи, втрати”, провідний експерт британської воєнної розвідки Лен Дейтон уточнює: на західному кордоні СРСР, дійсно, зосереджувалися резервні війська, але “малоймовірно, що німецьке командування, розробляючи план наступу на Росію, врахувало цю обставину або навіть знало про неї”²².

Найбільш близький до Гітлера начальник штабу Верховного командування збройних сил генерал-фельдмаршал В. Кейтель, головнокомандуючий люфтваффе рейхсмаршал Г. Герінг, головнокомандуючий флотом гросс-адмірал Е. Редер, тобто вищі військові чини рейху — “всі вчинили опір наміру фюрера напасти на Росію”, — у свою чергу констатує відомий німецький історик В. Герліц²³. Кейтель, стривожений не на жарт, написав навіть Гітлеру заяву про відставку. Та незабаром все ж дав себе умовити фюреру, який доводив, що “війна проти СРСР є неминучою і тому Німеччина зобов'язана вдарити саме тепер, коли на її боці перевага”²⁴.

Проти “східного походу”, бо не вбачали в ньому необхідності, відкрито висловлювалися й такі вищі військові авторитети, як генерал-фельдмаршали фон Бек, фон Рунштедт, фон Лееб. А генерал-фельдмаршал фон Рейхенау навіть висловив скептицизм щодо “здатності Гітлера керувати державою” після того, як той оголосив “про свої плани напасти на Радянський Союз, що був тоді офіційним союзником Німеччини”²⁵.

Не керувалися концепцією превентивної війни й розробники плану нападу на СРСР на чолі з заступником начальника генерального штабу збройних сил рейху генерал-полковником Ф. Паулюсом. У своєму виступі на Нюрнберзькому процесі він під присягою свідчив, що ні на початку, ні в кінці роботи над цим планом німецький генеральний штаб не мав ніяких відомостей, що СРСР готує напад на Німеччину²⁶.

Ремствування щодо підготовки превентивної війни проти СРСР проникли і в більш широкі кола генералітету після того, як Гітлер у березні 1941 р. зібрав у рейхсканцелярії нараду командувачів військами, дислокованими на території Польщі, й оголосив про близьку війну з Радянським

Союзом. Не всі сприйняли доводи фюрера, який наполягав: “Тепер є можливість завдати удару по Росії, маючи позаду вільний тил, знову така нагода так скоро не трапиться. З мого боку було б злочином перед майбутнім німецького народу, якби я не схопився за неї!”²⁷.

Визнаний військовий авторитет генерал-полковник Г. Гудеріан так відгукнувся на рішення Гітлера: “Докладно подана ним (Гітлером. — М. К.) причина, що змусила його до превентивної війни з Росією, була непереконливою. Посилання на міжнародне загострення становища внаслідок захоплення німцями Балкан, на втручання росіян у справи Фінляндії, на окупацію росіянами прикордонних балтійських держав так само мало могли виправдати відповідне рішення, як не могли його виправдати ідеологічні засади націонал-соціалістичного вчення та деякі відомості про військові приготування росіян”²⁸.

З лютого 1941 р., коли у східних районах Польщі почалося зосередження німецьких військ, до обстановки на радянському боці було привернуто особливу увагу — чекали підтвердження прогнозу Гітлера щодо агресивних дій радянських військ. Та даремно. “Багато сперечалися про те, чи мало розгортання сил Радянської Армії оборонний чи наступальний характер”, — розповідав командувач танковим корпусом і майбутній генерал-фельдмаршал фон Манштейн. І, зрештою, цей генерал, визнаний і друзями, і ворогами “кращим стратегом” третього рейху, прийшов до висновку, що “угруповання радянських військ на 22 червня не говорило на користь намірів у ближчий час почати наступ... Звичайно, влітку 1941 року Сталін не став би ще воювати з Німеччиною”²⁹.

З ноткою розчарування занотував у своєму щоденнику напередодні війни генерал Гальдер: “Я не вірю у російську ініціативу”. А його помічник, до речі, один з розробників плану “Барбаросса” генерал Е. Маркс навіть надав думці начальника форму каламбура: “Росіяни не зроблять нам люб’язності своїм нападом”³⁰. Ці оцінки генштабістів ґрунтувалися на даних розвідувального відділу генштабу вермахту, отриманих у самий переддень німецького виступу: “Радянське угруповання має оборонний характер... Від росіян слід чекати оборонної поведінки”³¹. У свою чергу, помічник військового аташе посольства Німеччини у Москві полковник Кребс, прибувши до Берліна, доповідав Гальдеру свої спостереження: “Росія буде робити все, аби уникнути війни. Піде на усі поступки, включаючи територіальні...”³².

Наведена, далеко не повна, добірка реагувань німецьких воєначальників більш ніж переконливо свідчить: збройні сили рейху в особі їхнього керівництва, утаємниченого у плани фюрера, не мали жодних підстав у 1941 р. вбачати противника в особі Радянського Союзу та його армії. “Очікуваний напад” СРСР на Німеччину — не більш і не менш як чергова шахрайська витівка міжнародного провокатора й авантюриста Адольфа Гітлера, подібна до тих, до яких він вдавався у своїх попередніх агресивних авантюрах. Втім, будемо вважати, що наведених вище фактів досить, аби унеможливити заднім числом спроби видати агресивну і експансіоністську війну за справедливу і захисну. “Хрестовий похід фашизованої “нової Європи” на чолі з третім рейхом може бути охарактеризований тільки так, як це зроблено Нюрнберзьким процесом, і ніяк інакше.

Версія вимушеної, превентивної війни Гітлера — це не що інше, як фантом. Немає жодного офіційного документа німецької сторони про підготовку агресії СРСР проти Німеччини. Так само, як немає і жодного офіційного радянського документа про підготовку агресивної війни Радянським Союзом проти Німеччини. Тоді як суд, тим паче Суд історії, віддає перевагу лише прямим доказам!

Чи був готовий Радянський Союз до великої війни?

З перших днів існування Радянської влади особлива увага приділялася будівництву і зміцненню Збройних сил країни. У суспільстві всіляко поширювалися ідеологія обложеної ворогом фортеці — СРСР, культ Робітничо-селянської Червоної армії як улюбленого дітища усього народу, гідного будь-яких його жертв. По суті справи, зміцненню оборони країни та її армії було підпорядковане все економічне життя, а культурно-освітницька сфера цілком використовувалася в інтересах військово-патріотичного виховання населення. І так було усі 23 роки, що передували Великій Вітчизняній війні.

Слід наголосити: здобутки військового будівництва були ваговиті. На початок війни з Німеччиною Збройні сили СРСР мали 5,7 млн особового складу, тобто за п'ять років зросли у п'ять разів, танків налічувалося 18,7 тис. (лише 10 % з них були новітніх конструкцій КВ і Т-34), літаків — 16 тис. (новітніх моделей — 16 %), кількість гармат і мінометів становила 117,6 тис.³³

Здавалося, цієї кількості озброєння досить для ведення принаймні активної оборони. На ділі ж ця масова озброєна сила не була належно організованою, навченою, керованою за чітко продуманим планом дій, тобто далеко не в усьому відповідала стандартам збройних сил великої держави у новітню епоху. На ці вади вперше із невластивою для тих часів відвертістю звернув увагу народний комісар оборони СРСР маршал С. Тимошенко на військовій нараді в грудні 1940 р. На досвіді фінської кампанії нарком показав, що командний склад, штаби не вміють по-справжньому використати бойові можливості армії, не здатні командувати нею. С. Тимошенко особливо нарікав на вади бойової підготовки військ, на те, що їхнє навчання провадиться умовно-кабінетним методом. Як приклад неподобств він навів ряд частин та дивізій Київського особливого військового округу, командири і штаби яких “не керують і не контролюють ходу бойової підготовки новобранців (обмежуючись тільки віддачею наказів)”³⁴.

Не можна не звернути увагу на такий цікавий збіг. Нарада у С. Тимошенка відбувалася 31 грудня 1940 р. А 1 січня 1941 р. генеральним штабом вермахту було видано таємний бюлетень, де на підставі розвідувальних даних і наслідків війни СРСР з Фінляндією перелічувалися, по суті, ті самі вади і недоліки Червоної армії, що їх називав і радянський нарком. На думку авторів цього документа, хіба радянської армії “полягає в нездатності командирів всіх ступенів діяти швидко і рішуче, у їх прив'язаності до шаблону, боязні відповідальності, в їх слабкій, не відповідній сучасним вимогам підготовці, а також у недостатній організованості, властивій усім галузям життя та діяльності армії”³⁵. При загальному збігу основних положень названих документів вони відрізняються одним: якщо Тимошенко висловлює надії щодо змін на краще і навіть намічає завдання на 1941 р., то німецькі автори, судячи зі змісту цього документа, шансів Червоній армії у змінах на краще вже не залишали — адже керувалися щойно підписаною Гітлером директивою № 21 — планом “бліцкригу” проти СРСР.

Згадана нарада у наркома оборони, як і військово-штабні навчання, проведені після неї, показали що на істотні зрушення у боєготовності армії немає підстав розраховувати, що у військах продовжує панувати дух ворошиловського “шапкозакидацтва”, а особовому складу прищеплюється фальшиве гасло, ніби “Червона армія за всіх сильніша”. Деякі воєначальники, як наприклад, начальник головного розвідувального управління П. Голиков, наполягали, що “необхідно уникати перебільшення успіхів

іноземних армій, бо це шкідливо позначається на вихованні особового складу”³⁶. Тут головний розвідник явно підтакував наркомов оборони, який твердив: “У розумінні стратегічної творчості досвід війни в Європі, мабуть, нічого нового не дає”³⁷. Втім, певною мірою Тимошенко і Голіков мали рацію: після масових репресій щодо командного складу армії, коли нею було втрачено до 44 тис. командирів різних рангів, а на їхнє місце прийшли малокваліфіковані люди, подібна інформація могла скоріше шокувати, аніж бути корисною.

Як додатковий штрих, що характеризує стан Збройних сил, необхідно згадати, що у 1940 р. було розпочато фундаментальну, але не досить продуману їхню реорганізацію. Схоже на те, що організатори цієї реформи на чолі, звичайно, зі Сталіним втратили орієнтири в нескінченних реорганізаціях і, заплутавшись вкінці, полишили справу на самоплив. Як зазначається в новітній фундаментальній праці з історії Великої Вітчизняної війни, наслідком цих помилок стало те, що “значна частина боездатних, добре злагоджених і укомплектованих з'єднань виявилася на початок війни розформованою”³⁸. Особливо постраждали при цьому військово-повітряні і танкові сили.

Не кращою можна вважати й воєнну доктрину. З неї так і не ясно було: хто ж ймовірний противник і до чого готуватися військам у разі війни — до наступу чи до оборони. Сталін, а разом з ним і керівництво наркомату оборони вважали, що Гітлер не наважиться воювати на два фронти — проти Англії і проти СРСР. Як не дивно, хоча радянська розвідка вже через два тижні після підписання Гітлером плану “Барбаросса” зуміла здобути і передати до Москви основний виклад цього безпрецедентного документа, на нього практично ніхто з вищого керівництва державою та армією особливої уваги не звернув. Відомо, наприклад, що начальник генштабу Г. Жуков вже в 60-ті рр. заперечував, що напередодні війни його ознайомили з планом “Барбаросса”. А коли Жукову показали вилучений з архівних фондів текст викладу цього плану, на першій сторінці котрого красувався власноручний підпис ... Г. Жукова, він був щиро здивований. Отже, радянські стратеги ймовірності “блискавичної війни” не враховували. І, звичайно ж, таке поняття навіть не фігурувало у військово-штабних іграх в армії.

Картина неготовності СРСР та його Збройних сил до великої війни проти Німеччини довершується описом стану оборонних укріплень на новому західному кордоні. З літа 1940 р. тут почалося зведення оборонної системи з 20 укріплених районів двома смугами загальною глибиною до 20 км. Будівництво велося високими темпами. Але обсяг робіт був занадто великий і промисловість не встигала забезпечувати будівництво матеріалами, обладнанням та озброєнням. Багато з цих споруд вводилися до ладу із запізненням та за спрощеною схемою, без достатньої військової техніки. На початок війни були готовими близько 2,5 тис. дзотів (25 % запланованих). Лише 1010 з них були озброєні артилерією, решта — лише кулеметами. Тому весною 1941 р. Головна військова рада вирішила зберегти укріплені райони на старому кордоні (“лінія Сталіна”) як рубіж оперативної оборони і тримати їх у бойовій готовності³⁹. Втім, у літературі останнім часом з'явилася версія про те, що укріплення на старому кордоні планомірно роззброювалися та руйнувалися за вказівкою начальника Генерального штабу.

Було б несправедливістю стверджувати, що непідготовленість армії до війни, як і у цілому низький рівень обороноздатності країни, була наслідком недбалого ставлення радянського уряду до життєво важливих питань. Тут скоріше інше. Теми зміцнення оборони раз-у-раз розглядалися на за-

сіданнях вищого керівного органу країни — політбюро ЦК ВКП(б), приймалися і рішення, часто непогані, щодо програм створення нової бойової техніки та оснащення нею армії. А от коли доходило до впровадження цих проектів у життя, справа, як правило, гальмувалася. І крім звичайної радянської бюрократичної тяганини, простежується і така причина, як незмінне прагнення Сталіна не робити “ризикованих кроків”, аби не драгувати Гітлера.

На стані Збройних сил, як і готовності до великої війни усього суспільного організму, позначалися всі негативні процеси, що відбувалися у країні в цілому. І тут кричущі прорахунки одноосібної диктатури — суб’єктивні ваді накладалися на об’єктивні труднощі. Проблеми ставали все менш доступними для розв’язання, режим блукав у них як у лісових хащах. “Радянські збройні сили у той період зовсім не були готовими до збройного протистояння німецькій армії, — констатує відомий американський дослідник Чарльз Мессінджер, — Сталін рішуче не бажав вживати жодних дій, котрі могли б викликати остерогу Гітлера й підштовхнути його до тих чи інших рішучих дій, хоча усі дані, здобуті сталінською розвідкою, збігалися на тому, що 22 червня 1941 року Гітлер збирається напасти на Радянський Союз”⁴⁰.

Будь-які спроби заглибитися у таємниці катастрофи 1941 р. пов’язані із необхідністю розгляду стану воєнно-економічної готовності СРСР і Німеччини. Не можна заперечувати того, що радянський уряд традиційно надавав першорядного значення становленню та розвитку провідних галузей воєнної економіки, здатної забезпечити надійну обороноздатність країни, причому завдання було пріоритетним протягом десятиліть, що передували війні з Німеччиною. Те, що офіційно називалося будівництвом матеріально-технічної бази соціалізму, насправді набрало форм потужного воєнно-промислового комплексу, одним з наріжних каменів якого була українська економіка. Майже кожне з трьох тисяч новостворених виробництв так чи інакше були причетні до воєнної економіки. На 1940 р. СРСР видобував залізної руди удвоє більше, ніж Німеччина, виплавляв майже стільки ж чавуну і сталі, поступаючись їй у видобутку вугілля та виробництві електроенергії⁴¹. У машинобудівній, електротехнічній, хімічній та інших галузях промисловості воєнне виробництво значно випереджало розвиток мирних галузей. Саме на нього витрати зросли з 1937 по 1940 р. на 30 %, а приріст оборонної продукції — на 39 %. У цілому ж виробництво продукції оборонних галузей за той же час збільшилося в 2,5 рази⁴². За потужністю та обсягом продукції багатьох галузей виробництва СРСР навіть перевищував свого майбутнього противника.

У світлі цих порівнянь, які можна продовжувати, незрозумілим є: то що ж завадило Радянському Союзу використати раціональним чином свій великий воєнно-економічний потенціал? Більше того, як це не парадоксально, але саме напередодні війни спостерігалися значні недоліки у базових галузях, від яких залежало воєнне виробництво. Мало місце зниження показників паливно-енергетичної бази, нестача сировини, новітнього обладнання і, як наслідок, — зниження виробництва сталі, нафти, металорізальних верстатів. А від цього, зрозуміла річ, потерпало виробництво озброєння. Негативно позначилися на стані воєнно-економічної готовності масові репресії, від котрих особливо постраждали найбільш кваліфіковані та досвідчені кадри виробників (на чекістському жаргоні — “розумники”). Їх було нашвидку замінено молодосвідченими “висуванцями” з бездоганними партійно-комсомольськими характеристиками. Проте це не гарантувало здатності у стислі строки опанувати кризову ситуацію і виправити становище на виробництві.

Була ще одна обставина, що негативно вплинула на виробництво новітнього озброєння: консерватизм, мислення стереотипами громадянської війни, нерозуміння специфіки сучасної війни тими, хто очолював Збройні сили з кінця 30-х років. Ці діячі нерідко несвідомо гальмували впровадження у війська новітніх засобів війни, сконструйованих та розроблених вітчизняними конструкторами і вченими. У лабіринтах конструкторських бюро та дослідних інститутів, де процвітали фаворизм і бюрократична тяганина, надовго застрягали саме перспективні розробки (наприклад, танк Т-34, котрий дехто намагався зняти з виробництва як неперспективний). У ролі арбітра в суперечках конструкторів і вчених часто виступав особисто Сталін, і його слово було вирішальним, але чекати на нього іноді доводилося місяцями.

Негативно позначилося на справах у військовій економіці укладення пакту Молотова—Ріббентропа, що створило ілюзію відвернення безпосередньої загрози війни. Організатори ВПК, керівники підприємств не поспішали переводити їх роботу на військові рейки, ставити “на потік” потужну зброю нового покоління, натомість продовжували масове виробництво бойової техніки застарілих зразків. Уважне зіставлення оприлюднених даних переконує, що передвоєнні рік-півтора були невиправдано згаяні для масштабного та інтенсивного переозброєння. Упущення непростощенне. Адже за той самий відтинок часу вже за військових умов (до початку наступу під Сталінградом), коли діяла лише одна, а не дві, як до війни, східна воєнно-промислова база і коли гостро бракувало і палива, і сировини, і робочих рук, вдалося здійснити неможливе — забезпечити діючу армію усім необхідним для перелому обстановки на фронті на свою користь.

І армія, і народ виявилися не готовими до війни. Єдина, по суті, служба, як завжди, була “на рівні” — органи державної безпеки. Вже 22 червня НКДБ СРСР видано директиву про заходи держбезпеки у зв’язку з початком війни з Німеччиною. У ній наголошувалося на “вилученні” контрреволюційного та шпигунського елементу і на боротьбі з проявами паніки. А масові превентивні арешти в країні почалися ще до появи цієї директиви — в ніч з 21 на 22 червня 1941 р.

Катастрофа 1941 року — найгостріша криза сталінського режиму

І коли на світанку 22 червня 1941 р. над мирним небом Радянської країни пролунав грім неймовірної сили, що сповістив про початок фашистської агресії, усі вади, як і всі переваги диктаторських режимів виринули на поверхню, активно впливаючи на долю воюючих сторін. І якщо на німецькому боці цей чинник зумовив перевагу на перших порах й поразку на останньому етапі війни, то на радянському — сталося навпаки.

У Радянському Союзі тоталітарний режим, увінчаний одноосібною владою “вождя народів”, виявився нездатним забезпечити належну боєздатність Збройних сил, хоча багато для того робив. І справа не тільки в масовому обезглавленні армії. Справа полягає і в тому, що на відповідальних командних посадах, замість кваліфікованих і досвідчених воєначальників та командирів, опинилися малокваліфіковані та недосвідчені “висуванці”, котрі зайняли 70 % штатних посад. Ці “неофіти” розгубилися при перших же пострілах — адже привчені були до одного — в усіх випадках чекати вказівок “згори”, у кінцевому рахунку від “особисто товариша Сталіна”, який, звісна річ, про все добре поінформований і здатний прийняти єдино правильне рішення. Відомий флотоводець адмірал М. Г. Кузнецов згадував: “Без Сталіна ніхто не хотів вирішувати щось серйозне, тому часто доводилося

діяти на свій страх і ризик... Люди не вміли самостійно діяти, а вміли лише виконувати волю Сталіна... Такою є трагедія тих часів”⁴³.

Усіляко прищеплювана сліпа віра у непогрішимість вождя зіграла злий жарт і в боеготовності вельми численних і не зовсім вже погано озброєних радянських військ. Так, якщо до укладення пакту Молотова—Ріббентропа офіційною військовою доктриною була озвучена наркомом оборони К. Ворошиловим формула Сталіна — “війна на чужій території, малою кров’ю й розгромом противника потрійним ударом”, — то з кінця 1939 р. в армії культивувалася суто оборонна концепція. З весни ж 1940 р. Сталін на розширеній нараді Головної військової ради висунув тезу, що включала в себе й наступальні дії. А через рік, 5 травня 1941 р., у виступі в Кремлі перед випускниками військових академій вождь, явно видаючи бажане за дійсне, твердив, що оскільки армія уже переозброєна сучасними засобами ведення війни (насправді ж на озброєнні нової бойової техніки було менше 20 %), “ми стали сильними”, то, “проводячи оборону країни, ми зобов’язані діяти наступальним чином”⁴⁴. Як і Гітлер, Сталін у свою чергу відчайдушно блефував. Але таким маневруванням ставив під сумнів фундаментальні засади військової доктрини в очах основної маси командного складу, дезорієнтував його, експлуатував у політичних цілях сліпу віру в настанови вождя.

Взагалі тема сталінського керівництва війною хоч і є назрілою та важливою, проте ніяк не дістане спеціального вирішення. За логікою диктаторського режиму управління країною вождь мусив зосередити у своїх руках і керівництво бойовими діями на фронті. І тут, мабуть уперше, приголомшений й розгублений невдачами початкового етапу війни, робить навіть спробу усунутися від обов’язків голови Ставки головного командування. Правда, мають місце розбіжності у викладі фактів. За спогадами сталінських сподвижників, диктатор нібито усунувся в розпачі більш ніж на тиждень від державних та партійних справ, кинувши все на самоплив. Судячи ж з опублікованого журналу записів осіб, що відвідали Сталіна з 22 по 28 червня 1941 р., активно приймав відвідувачів — усього на прийомі в нього побувало 146 чоловік⁴⁵. Де правда, а де вимисел, мусять з’ясувати ті дослідники, яким доступні документи.

Як би там не було, у перший період війни військове керівництво Сталіна було вкрай невдалим і може вважатися однією з головних причин поразок Червоної армії. На думку заступника Сталіна у військових справах маршала Жукова, про роль Верховного Головнокомандуючого не можна судити однозначно: “... Його підготовка на початок війни базувалася головним чином на досвіді громадянської війни. До сучасної війни він не був підготовлений, а звідси і розгубленість, і невміння оцінити обстановку, і найнезграбніші прорахунки і помилки. Усе це згубно позначилося на ряді операцій у перший період війни”⁴⁶.

Проте, коли Сталін набув досвіду керівництва війною, з’явилися нові проблеми, породжені характером та методами його правління: відповідного досвіду набули й фронтові воєначальники та командири. Нерідко їхні рішення у керівництві військами та бойовими діями наражалися на рогатки диктаторського всевладдя головноверха. А від цього страждала справа, були зайві жертви.

Сили, якими Гітлер збирався здійснити головну мету свого життя — завдати смертельної поразки Радянському Союзові у “східному поході”, відповідали грандіозним масштабам цього задуму. Характеризуючи “армію вторгнення” як небувало в історії людства концентрацію військ, фюрер передрікав: “Росіянам здасться, що на них обрушився ураган”. Сили німецької сторони уздовж західного кордону СРСР становили: 153 дивізії

(разом із союзниками), які налічували 4,4 млн чоловік, 39 тис. гармат і мінометів, 4 тис. танків та штурмових гармат, 4,4 тис. літаків. Співвідношення сил СРСР та Німеччини, включаючи її союзників на театрі майбутніх воєнних дій, було таким: дивізій — 1,2:1, живої сили — 1:1,3; гармат і мінометів — 1:1, танків і штурмових гармат — 2,7:1; бойових літаків — 2,1:1⁴⁷. Причому війська агресора перебували у цілковитій бойовій готовності. Разом із загальною якісною перевагою це справило вирішальний вплив на розвиток подій.

У свідомості як воєнного, так і наступних поколінь поняття “1941 рік” увійшло синонімом трагедії неймовірних масштабів, що поставила народ і країну на межі безодні. У новітній вітчизняній літературі, значною мірою звільненої від спроб приховати правду історії, події другої половини цього року оцінюються як “катастрофа”, “страшна трагедія”, “поразка радянських військ”, “вкрай невдалий початок війни” тощо. Ніде правди діти: перші тижні та місяці пекельного протистояння Червона армія скоріше підтвердила прогнози німецьких генштабів, аніж виправдала сподівання свого народу.

Німецькі танкові колони, супроводжувані мотопіхотою й підтримані авіацією, зуміли за короткий час завдати непоправних поразок радянським військам. Досить сказати: німецькі плани бойових дій реалізувалися з деяким випередженням. Так, планувалося, що прикордонні бої триватимуть не менше чотирьох тижнів⁴⁸. Насправді, вони закінчилися на користь німецької сторони вже до 10 липня. За перші три тижні боїв німецька армія просунулася в глиб радянської території на 300—600 км. Звичайно, далось взнаки те, що радянські війська ворожим нападом були застигнуті зненацька.

Радянські війська, втративши у прикордонних боях, принаймні на території України, основну частину танків, літаків та артилерії, були змушені відступати. Жахливі картини першого воєнного літа і донині тривожать пам'ять ветеранів 1941 р. Практично кожен з них може пригадати неймовірні ситуації того пекельного літа, які, втім, “не вписалися” в офіційну історію війни. Л. Ходак, наприклад, згадує про перші дні війни: “Ми дуже здивувалися: чому не видно наших літаків? А перший радянський літак побачили через тиждень після початку війни... Відступаючи, наша частина пересікла лісок, повнісінький новенькими танками. На запитання, чому вони стоять, танкісти відповідали: немає пального. Уся техніка дісталася ворогові без бою”⁴⁹.

Розсікаючи на частини танковими колонами і беручи в оточення (в “котли”) цілі з'єднання радянських військ, загарбники захоплювали сотні тисяч військовополонених і зуміли дезорганізувати оборону на багатьох ділянках радянсько-німецького фронту. За лічені тижні німецька армія окупувала майже всю територію Прибалтики, Білорусії, Молдавії, значну частину України... Здавалося, все, що вкладав народ у свою армію, два десятиліття років готуючи її до гідного захисту Батьківщини, розвіялося прахом, коли довоєнні показуха і безладдя зіткнулися з жорстокою реальністю справжньої, а не кабінетної війни. Свого часу маршал Г. Жуков, нарікаючи на те, що в історичних працях про той час немає правди, говорив, звертаючись до істориків: “Ви соромитеся писати про нестійкість і втечу наших військ, замінюючи це “змушеним відходом”. Це не так. Війська були й нестійкими, тікали, охоплені панікою. Були дивізії, котрі билися хоробро і стійко, а поруч сусіди тікали після першого ж натиску противника. Про усе це слід писати”⁵⁰. Так, слід було писати, а чи, додамо ми, могли?

Підраховуючи кількість розгромлених дивізій і площу захопленої території, німецькі генерали тріумфували, передчуваючи близьке завершен-

ня бліцкригу. 3 липня начальник генштабу вермахту генерал Гальдер зробив висновок: “Кампанію в Росії виграно, хоча й не завершено до кінця”. Та ранувато торжествували фашисти: попереду були жорстокі оборонні бої під Смоленськом і Києвом, Ленінградом і Одесою. Червона армія, отямлюючись від перших поразок, повела активну оборону. Той же Гальдер через півтора місяця після першої заяви змушений був зробити вже менш оптимістичну: “Ми недооцінили російського колоса... Цей висновок стосується як його організації, так і економічних ресурсів і транспортної системи, але передусім суто військової потуги”⁵¹. Думка начальника генштабу перегукується із підсумком головнокомандуючого вермахтом генерал-фельдмаршала фон Браухіча, зробленим на початку осені 1941 р., що “східному фронту стає дедалі важче дихати”. Іншою була і його оцінка бойових можливостей Червоної армії порівняно з першими тижнями війни: “Це перший наш справжній противник”.

Не станемо приховувати: зросла стійкість Червоної армії і поява ознак стабілізації обстановки на фронті були досягнуті високою ціною. За час оборони і відступу армія втратила 70 % свого кадрового складу та 90 % танків, літаків, артилерії⁵². Усе це довелося відшкодовувати і надолужувати у вкрай несприятливій обстановці і в максимально стислі роки. Уповні проявилася тут вирішальна роль невичерпного людського та матеріально-технічного потенціалу, допомогли безмежні простори країни, її непролазні дороги, непередбачувані кліматичні примхи... Вирішального ж значення, звичайно, набув у зміні обстановки зрослий спротив Червоної армії, якій за рахунок майже 400 нових дивізій, що поповнили її особовий склад, вдалося певною мірою відшкодувати втрати перших місяців війни. І хоча стан Червоної армії на кінець першого півріччя 1941 р. був ще далеко не бездоганний, вона все ж зуміла вийти зі стану глибокої кризи, виявивши той потенціал, котрий вселяв надії на зміни на краще.

У грудні 1941 р. сталася надзвичайна, справді переломна подія — у битві за Москву гітлерівці вперше зазнали великої поразки. Світ зітхнув з полегшенням, адже це означало остаточний крах стратегії бліцкригу. Червона армія попри всі невдачі зуміла вистояти. Війна перейшла у затяжну форму, сталося те, чого найбільше боялися німецькі стратеги і політики та сам Гітлер: Німеччина опинилася перед фактом війни на два фронти.

Ці зрушення у воєнно-політичній обстановці вплинули і на зміцнення міжнародних позицій СРСР. Як відомо, на самому початку фашистської агресії проти Радянського Союзу мало хто із зарубіжних державних або військових діячів сумнівався у його неминучій, більше того, у швидкій поразці. Начальник генштабу англійської армії фельдмаршал Д. Ділл давав радянським Збройним силам усього 6 тижнів. Посол Великобританії у Москві С. Кріппс — місяць. Шеф хваленої британської розвідки взагалі вважав, що радянські війська протримаються не більше 10 днів. Подібні настрої панували і в США, причому не тільки в керівних колах. Кореспондент журналу “Лайф” ранком 22 червня 1941 р. шукав у Нью-Йорку бажаючих закластися на шанси Червоної армії у світлі німецької агресії. Із 100 опитаних лише один взагалі погодився битися об заклад, — настільки низько розцінювалися можливості Червоної армії. Вже на кінець 1941 р. і Англія, і США стали розглядати СРСР не тільки як дієспроможного, а й вельми перспективного союзника по антигітлерівській коаліції, провідного члена Об’єднаних Націй.

Початок війни Німеччини з Радянським Союзом відразу ж прояснив той факт, що основна проблема збройних сил полягає не в їхній кількості (з першого до останнього дня війни загальна чисельність радянських Збройних сил переважала загальну чисельність збройних сил Німеччини),

навіть не в озброєнні, а в керівництві. Радянську армію з початком війни очолив Сталін, німецьку, трохи пізніше, — Гітлер. Як радянські, так і німецькі генерали й історики у всіх військових невдачах армії звинувачують і того, і другого з диктаторів. І це відповідає історичній правді. Волюнтаризм і некомпетентність були притаманні обом “головковерхам”. І все ж, думається, німецькі полководці, воєначальники та генштабисти, не маючи таких безмежних людських та матеріально-технічних ресурсів, як радянські, були завбачливіші, раціональніші, обережніші, і навіть наважувалися ігнорувати ті накази фюрера, котрі розцінювалися ними як безглузді, аби не завдати шкоди військам на фронті. Нічого подібного у Червоній армії не було. Скуті страхом перед “полководцем усіх часів і народів”, маршали і генерали, та й рядові командири більш за все прагнули не виглядати ослушниками і надто самостійними у своїх рішеннях та діях. Неймовірні людські жертви — наслідок цього. “Ну, що ж на те і війна” — так повелося вважати з першого і до останнього дня Великої Вітчизняної.

Хоча чаша вагів воєнного протистояння на кінець 1941 р. не могла ще схилитися на користь Радянського Союзу, бо Німеччина все ще являла собою дуже грізну силу, — весь світ побачив наочно: і німецька армія може зазнати поразки, а радянська — її завдати. У воєнно-політичному відношенні це, очевидно, був головний наслідок подій 1941 р.

* * *

Національні катастрофи, подібні за масштабами тій, котру у 1941 р. зазнали народи СРСР, насамперед український, російський, білоруський, можуть бути згубними для цілих країн, їх народів. Так сталося з Польською державою, Францією, Данією, іншими країнами, що зазнали гітлерівської агресії. На щастя, цього не сталося з нашим народом. Катастрофа армії не стала катастрофою нації, держави, що мали справді безмежний потенціал. Звичайно, мобілізувати й правильно скерувати його доводилося у вкрай складній ситуації, під вогнем ворога. До цих об'єктивних труднощів долучалися й суб'єктивні — негативний вплив сталінського диктаторського режиму, який і в роки війни не змінив своєї нелюдяної сутності. Патологічною підозрілістю, дріб'язковою регламентацією, схильністю до репресій і терору з будь-якого приводу режим придушував живі прояви патріотизму та ініціативи, непідробних ентузіазму й подвижництва — ці найцінніші чесноти народу. Війна, її жахи не зломили його морально. Народні маси зуміли витримати тяжкі удари долі і, підкоряючись суворій необхідності, піти на граничні матеріально-побутові обмеження, віддаючи Збройним силам усе найцінніше, що мали, й передусім своїх синів та дочок. Тим самим допомогли державі подолати кризові явища, досягти перелому на фронті.

В історичну пам'ять поколінь 1941-й рік увійшов як рік найбільших випробувань для країни і народу за все XX століття. Саме в цей рік, на фатальному рубежі — “бути” їм чи “не бути” — визначилася доля війни проти фашизму, а разом з нею і доля тисячолітньої Батьківщини.

На прикладі історичної проблематики 1941 року переконаємося: процес переосмислення і переоцінок в XXI столітті подій XX століття, процес формування нової історіографії, базованої на цивілізованості та демократичних засадах, є об'єктивно назрілий, покликаний вимогами нової епохи в історії українського суспільства, а тому — невідворотний. В інтересах суспільства — надати цьому процесові цивілізованого характеру, зробити прийнятним для різних суспільних груп. Української держави в цілому.

- ¹ Русская мысль (Париж). — 1995. — 25—31 мая.
- ² Бармин Александр. Соколы Троцкого. — М., 1997. — С. 264.
- ³ Уорвол Ник. Войска СС. Кровавый след / Перевод с англ. — Ростов-на-Дону, 2000. — С. 274—275.
- ⁴ Млечин Л. Председатели КГБ. Рассекреченные судьбы. — М., 1999. — С. 206;
- Безыменский Л. Гитлер и Сталин перед схваткой. — М., 2000. — С. 340.
- ⁵ Правда. — 1939. — 1 сентября.
- ⁶ Россия. XX век. Документы. 1941 год. В 2-х кн. — Кн. 2. — М., 1998. — С. 506—507.
- ⁷ Там же. — С. 501, 505, 507.
- ⁸ Нюрнбергский процесс. Сб. материалов в 8-ми томах. — Т. 3. — М., 1989. — С. 409—410.
- ⁹ Фест Иоахим К. Гитлер. Биография. — Т. 3 / Перевод с нем. — Пермь, 1993. — С. 232.
- ¹⁰ Уорвол Ник. Указ соч. — С. 154—155.
- ¹¹ Барнетт Коррелли. Военная элита рейха / Перевод с англ. — Смоленск, 1999. — С. 121.
- ¹² Дейтон Лен. Вторая мировая. Ошибки, промахи, потери / Перевод с англ. — М., 2000. — С. 551.
- ¹³ Война Германии против Советского Союза. 1941—1945. — Берлин. 1998. — С. 32.
- ¹⁴ Суд истории. — М., 1966. — С. 118.
- ¹⁵ Россия. XX век. Документы. 1941 год. В 2-х кн. — Кн. 2. — М., 1998. — С. 309—313.
- ¹⁶ Новая и новейшая история. — 2000. — № 1. — С. 86.
- ¹⁷ Россия. XX век. — С. 150.
- ¹⁸ Фест Иоахим К. Указ. соч. — С. 230.
- ¹⁹ Гальдер Ф. Военный дневник. — Т. 2 / Перевод с нем. — М., 1969. — С. 80—81.
- ²⁰ Московский комсомолец. — 2000. — 18—28 мая.
- ²¹ Дейтон Лен. Указ. соч. — С. 490—491.
- ²² Там же. — С. 486.
- ²³ Барнетт Коррелли. Указ. соч. — С. 205.
- ²⁴ Митчел С., Мюллер Д. Командиры третьего рейха / Перевод с англ. — Смоленск, 1995. — С. 24.
- ²⁵ Барнетт Коррелли. Указ. соч. — С. 291.
- ²⁶ Нюрнбергский процесс. — Т. 3. — М., 1958. — С. 357.
- ²⁷ Фест Иоахим К. Указ. соч. — Т. 3. — С. 236.
- ²⁸ Гудериан Гейнц. Воспоминания солдата / Перевод с нем. — Ростов-на-Дону, 1998. — С. 126.
- ²⁹ Манштейн Эрих. Утерянные победы / Перевод с нем. — М. — СПб, 1999. — С. 190.
- ³⁰ За рубежом. — 1982. — № 26. — С. 19.
- ³¹ Безыменский Л. Указ. соч. — С. 44.
- ³² Там же. — С. 442.
- ³³ Великая Отечественная война 1941—1945 гг. Военно-историч. очерки. В 4-х кн. — Кн. 1. — М., 1995. — С. 61.
- ³⁴ Военно-исторический журнал. — 1989. — № 11. — С. 16—17.
- ³⁵ Жилин П. А. Проблемы военной истории. — М., 1975. — С. 391.
- ³⁶ Русский архив. Великая Отечественная. — Т. 12(1). — М., 1993. — С. 339.
- ³⁷ Безыменский Л. Указ. соч. — С. 367.
- ³⁸ Великая Отечественная война 1941—1945 гг. — С. 61.
- ³⁹ Органы Государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сб. док. — Т. 1. — Кн. 1. — М., 1995. — С. 35.
- ⁴⁰ Мессинджер Чарльз. Энциклопедия войн XX века / Перевод с англ. — М., 2000. — С. 213.
- ⁴¹ Великая Отечественная война 1941—1945 гг. — С. 56.
- ⁴² Там же. — С. 60.
- ⁴³ Новая газета (Москва). — 2000. — 14—20 августа.
- ⁴⁴ Россия. XX век. — С. 162.
- ⁴⁵ Там же. — С. 428—430.
- ⁴⁶ Военно-исторический журнал. — 1995. — № 3. — С. 45.
- ⁴⁷ Великая Отечественная война 1941—1945 гг. — С. 94.

⁴⁸ Военно-исторический журнал. — 1998. — № 4. — С. 34.

⁴⁹ Голос України. — 2000. — 22 березня.

⁵⁰ Военно-исторический журнал. — 1995. — № 3. — С. 42.

⁵¹ Д е й т о н Л е н. Указ. соч. — С. 522.

⁵² Отечественная история. — 2000. — № 3. — С. 44.